

Kardynała Roberta Saraha interpretacja reformy liturgii

Wprowadzenie

Liturgia, zwłaszcza od czasów reformacji protestanckiej, stała się probiezmem ortodoksji i przedmiotem szczególnej troski kolejnych papieży. Co prawda i wcześniej zdarzały się herezje i spory na temat realnej obecności Jezusa Chrystusa pod postaciami eucharystycznymi: w XI wieku przez jakiś czas Berengariusz z Tour odrzucał prawdę o transsubstancjacji, w XIII wieku błędne poglądy na temat Eucharystii głosili waldensi oraz John Wycliff i Jan Hus w XV wieku¹. Jednak dopiero Marcin Luter uczynił z kwestii liturgicznej swoją najbardziej skuteczną broń w walce z Kościołem katolickim. Znając dobrze zasadę *lex orandi – lex credendi*, wiedział, że zmiana formy i treści liturgii będzie najbardziej skutecznym środkiem prowadzącym do oderwania od Kościoła katolickiego szerokich rzesz ludzi. Zarówno Luter, jak i pozostali liderzy reformacji – Ulryk Zwingli, Filip Melancton, Jan Kalwin, Tomasz Cranmer – podważali rzeczywistą obecność Pana Jezusa w Najświętszym Sakramencie² i negowali ofiarniczy charakter Mszy św.³. Marcin Luter domagał się Komunii św. pod dwiema postaciami również dla świeckich, uważając, że będzie to jeszcze jeden znak usunięcia różnicy pomiędzy kapłanami a świeckimi. Walka z katolickim rozumieniem Mszy św. domagała się bowiem zmiany nauczania o kapłaństwie, dlatego Marcin

¹ Por. S. Głowa, I. Bieda (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1988, 388-390-392.394.

² Por. J. Ratzinger, *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*, Kraków 2011, 84-97, gdzie autor przedstawia poglądy Kalwina i Lutra na temat transsubstancjacji i rzeczywistej obecności Chrystusa pod postaciami chleba i wina.

³ Por. tamże, 67: „Według Lutra, Msza, czyli Eucharystia, rozumiana jako ofiara, nie jest nowością, którą przyniosło chrześcijaństwo, ale stanowi powrót do pogańskich praktyk ofiarniczych i jako taka jest bałwochwalstwem i okropnością”.

Luter i jego zwolennicy uznali, że urząd duchowny nie jest sakramentem oraz że sukcesja apostołska przez nałożenie rąk biskupa nie ma żadnego znaczenia, ponieważ liczy się sukcesja wiary, której Kościół katolicki, w odróżnieniu od „reformatorów”, nie posiada⁴.

Sobór Trydencki w Dekrecie o Najświętszym Sakramencie Eucharystii z 11 października 1551 roku przypomniał, że Jezus Chrystus jest obecny w sakramencie Eucharystii prawdziwie, rzeczywiście i substancjalnie, a sformułowanie *transsubstancjacja* jest „bardzo trafne”⁵. Sobór podkreślił również ofiarniczy charakter Mszy św., która jest bezkrwawym uobeczeniem jednorazowej ofiary Krzyża⁶ oraz uzasadniła sakramentalny charakter urzędu kapłańskiego⁷.

W roku 1570 św. Pius V opublikował Mszał rzymski, który, zgodnie z zasadą *lex orandi lex credendi*, miał być pomocą w zachowaniu prawdziwej wiary. Na początku wieku XIX we Francji rodzi się „ruch liturgiczny”, którego celem było przyjęcie liturgii rzymskiej w Kościele francuskim, w którym od XVIII wieku coraz powszechniejszy był ryt gallikański⁸. Dzięki motu proprio św. Piusa X *Tra le sollecitudini* (1903) francuski ruch liturgiczny został włączony w główny nurt Kościoła. Papież pragnął, by liturgia została odnowiona w całym Kościele, aby jej skarby stały się bardziej dostępne i by na nowo stała się źródłem życia autentycznie chrześcijańskiego⁹.

Można powiedzieć, że ruch liturgiczny zapoczątkowany przez papieża św. Piusa X nigdy nie został zatrzymany. W XX wieku osiągnął swój szczyt na Soborze Watykańskim II, ale zainteresowanie liturgią trwa do dnia dzisiejszego, co dowodzi żywotności Kościoła i świadomości duchownych i wiernych świeckich, że od liturgii zależy całe życie Kościoła.

⁴ Por. J. Bujak, „Aby wszyscy byli jedno” (*J 17,21*). *Wprowadzenie do zagadnień ekumenicznych*, Szczecin 2012, 124-125.

⁵ Por. Sobór Trydencki, Sesja 13 (niedziela, 11 października 1551), *Dekret o Najświętszym Sakramencie Eucharystii*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV (1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 446-447.540-451.

⁶ Por. Sobór Trydencki, Sesja 22 (czwartek, 17 września 1562), *Nauka i kanony o Najświętszej ofierze Mszy świętej*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV (1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 637-641.

⁷ Por. Sobór Trydencki, Sesja 23 (czwartek, 15 lipca 1563), *Prawdziwa i katolicka nauka o sakramencie święceń dla potępienia błędów naszych czasów*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV (1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 679-687; J. Bujak, „Aby wszyscy byli jedno” (*J 17,21*). *Wprowadzenie do zagadnień ekumenicznych*, 110-112.115.

⁸ Por. S. Cichy, *Ruch liturgiczny jako „przejście Ducha Świętego w Kościele”*, *Seminare* 21(2005)174; na temat znaczenia dom Prospera Guérangera i opactwa Solesmes dla ruchu liturgicznego por. J. Mieczkowski, *Opactwo Solesmes – pierwszy ośrodek ruchu liturgicznego*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 60(2007)1,29-39.

⁹ Por. S. Cichy, *Ruch liturgiczny jako „przejście Ducha Świętego w Kościele”*, 175.

W XXI wieku „papieżem liturgii” był Benedykt XVI (2005-2013), w którego życiu duchowym i w pracy naukowej bardzo ważne miejsce zajmowały tematy dotyczące przeszłości i terażniejszości kultu¹⁰. Jego dzieło pragnie kontynuować kard. Robert Sarah, mianowany przez papieża Franciszka w roku 2014 Prefektem Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. O nim to Benedykt XVI napisał we Wprowadzeniu do książki *Moc milczenia*: „Przy kardynale Sarahu, nauczycielu milczenia i modlitwy wewnętrznej, liturgia jest w dobrych rękach”¹¹.

1. Benedykt XVI: pierwszeństwo Boga w liturgii

Od przejścia w stan spoczynku w roku 2013 papież rzadko zabiera głos publicznie. Jeśli to czyni, to najczęściej w formie wprowadzeń do jego dzieł wydawanych w różnych wersjach językowych.

W przedmowie do polskiego wydania *Dzieł wszystkich*, z których pierwszy tom był poświęcony jego pismom na temat liturgii, Benedykt XVI zauważył, że na Soborze Watykańskim II pierwszym dokumentem, który został ogłoszony, była konstytucja *Sacrosanctum Concilium* o liturgii świętej. Stało się tak przede wszystkim dlatego, że schemat tego dokumentu został uznany za najmniej problematyczny, a tym samym mógł posłużyć jako „tekst ćwiczebny”, na którym ojcowie soborowi mogli się nauczyć metody pracy. Jednak to, co zewnątrznie mogło wyglądać na przypadkowe, w rzeczywistości okazało się opatrnościowym wskazaniem, że na pierwszym miejscu należy postawić Boga i Jego chwałę, która jest Mu oddawana w liturgii. Kierując się tą logiką, papież emeryt postanowił, że pierwszy tom jego dzieł *wszystkich* również powinien zawierać teksty dotyczące liturgii. We Wprowadzeniu podkreślił on, że centrum jego pracy teologicznej zawsze stanowiła liturgia Kościoła, jednak nie w sensie specyficznych problemów liturgiki, ale kwestia zakorzenienia liturgii w podstawowym akcie wiary, a w konsekwencji również jej miejsce w całości ludzkiej egzystencji¹².

We Wprowadzeniu do swoich dzieł w języku rosyjskim papież przywołał słowa z *Reguły* św. Benedykta: *Nihil Operi Dei praeponatur* – *Niech nic się nie przedkłada ponad Dzieło Boże* (43, 3). Tymi słowami św. Benedykt ustanowił absolutne pierwszeństwo liturgii przed wszystkimi innymi zadaniami życia monastycznego. Ta zasada również w życiu mniszym nie zawsze była oczywista,

¹⁰ Por. P. Waleńdzik, *Idee ruchu liturgicznego w życiu i pismach Josepha Ratzingera*, Warszawskie Studia Teologiczne 25(2012)2,81-94.

¹¹ Por. R. Sarah, *Moc milczenia. Przeciw dyktaturze hałasu*, Warszawa 2017, 12.

¹² Por. J. Ratzinger, *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, t. XI, Lublin 2012, 1-2.

ponieważ dla mnichów ważnym zadaniem była praca na roli i naukowa. Dlatego właśnie św. Benedykt napisał w *Regule* swojego zakonu: „W porze Bożego Oficjum skoro tylko odezwie się sygnał, trzeba pozostawić wszystko, co mamy w rękach, i biec jak najspieszniej” (*Reguła* 43,1). W świadomości współczesnego człowieka sprawy Boże, a wraz z nimi liturgia, zupełnie nie wydają się być pilne. Jednak kiedy człowiek odkłada Boga na bok, podporządkowuje siebie samego naciskom ze strony świata materialnego, co sprzeciwia się jego godności. Papież pisze, że uświadomił sobie na nowo pierwszeństwo Boga i liturgii w latach następujących po Soborze Watykańskim II. Niewłaściwe rozumienie reformy liturgicznej, które rozpowszechniło się w Kościele katolickim, doprowadziło do tego, że w liturgii coraz bardziej na pierwszy plan wysuwał się aspekt nauczania oraz własnej aktywności i kreatywności, który sprawił, że prawie zapomniano o obecności Boga w liturgii. W tej sytuacji stało się dla niego jasne, że istnienie Kościoła zależy od właściwego sprawowania liturgii i że Kościół znajduje się w niebezpieczeństwie, jeśli prymat Boga nie jest już w niej obecny. Kryzys, który wstrząsnął Kościołem, miał swoją najgłębszą przyczynę w zaciemnieniu pierwszeństwa Boga w liturgii, pisze Benedykt XVI, dlatego „prawdziwa odnowa liturgii jest podstawowym warunkiem odnowy Kościoła”¹³.

2. Realizacja *Sacrosanctum Concilium* według kard. Roberta Saraha

2.1. Miejsce liturgii eucharystycznej w życiu Kościoła

Kontynuatorem liturgicznej myśli Josepha Ratzingera/Benedykta XVI jest kard. Robert Sarah, który w referacie pt. *Święta liturgia – nasze spotkanie z Bogiem wszechmogącym: perspektywa chrystologiczna i eklezjologiczna*, wygłoszonym w Mediolanie 6 czerwca 2017 roku podczas konferencji *Sacra Liturgia* zauważył, iż stwierdzenie, że liturgia stanowi centrum Kościoła, że to właśnie od niej zależy, czy Kościół stoi czy upada, może brzmieć dziś jak prowokacja¹⁴.

¹³ Por. Benedykt XVI, *Kryzys, który osłabił Kościół. Prezentujemy niepublikowany w Polsce tekst Benedykta XVI*, <http://www.pch24.pl/kryzys--ktory-oslabil-kosciol--prezentujemy-niepublikowany-w-polsce-tekst-benedykta-xvi,51048,i.html#ixz-z4xvGoJ8Dy> (dostęp: 09.11.2017).

¹⁴ Por. R. Sarah, *La Sacra Liturgia – Il nostro incontro con Dio onnipotente: Una prospettiva cristologica ed ecclesiologicala*, <http://chiesaepostconcilio.blogspot.com/2017/08/testo-ufficiale-della-allocazione-di.html> (dostęp: 09.11.2017). Kardynał odnosi się do wypowiedzi kard. Josepha Ratzingera zamieszczonej w Prefazio a Franz Breid, ed., *Die heilige Liturgie, interventi al „Internationale Theologische Sommerakademie 1997” del Circolo di Sacerdoti di Linz*, Ennsthaler Verlag, Steyr 1997. Sformułowanie

Rzeczywiście, patrząc na zaangażowanie Kościoła w dawanie świadectwa o Chrystusie poprzez troskę o ubogich, walkę z niesprawiedliwością na świecie, przez wszystko to, co możemy nazwać „nową ewangelizacją”, poprzez dialogi ekumeniczne, których celem jest osiągnięcie pełnej jedności wszystkich ochrzczonych *cum Petro et sub Petro*, twierdzenie, że Święta Liturgia zajmuje absolutnie centralne miejsce wydawać się może przesadne, niewspółmierne, nieproporcjonalne czy nawet niewłaściwe. Przecież Kościół angażuje się na różnych polach powierzonych mu przez Boga, może zatem lepiej mniej uwagi poświęcać liturgii i skoncentrować się na bardziej palących zadaniach? W jaki sposób możemy dziś usprawiedliwić twierdzenie, że liturgia to *articulus stantis vel cadentis Ecclesiae*, jeśli jego zadania wobec świata są tak ważne i pilne? Podczas gdy dzisiaj działania humanitarne są kwestiami oczywistymi i docenianymi przez wszystkich, konieczność dania pierwszeństwa aktom kultu może być źle rozumiana czy wręcz wysmiana, czy też zakwestionowana, zarówno w Kościele, jak i poza nim.

Ale jak podkreślił ojciec święty Franciszek, Kościół nie jest organizacją pozarządową, jest czymś zupełnie innym. To prawda, że Kościół nigdy nie był i nie jest obojętny na nieszczęścia i problemy ludzi, jest jednak również prawdą, że Jezus nie założył Kościoła, aby rozwiązywał problemy społeczne lub polityczne, takie jak emigracja, ekologia czy też po to, by walczył z ubóstwem lub niesprawiedliwością¹⁵.

W referacie wygłoszonym w Londynie 5 lipca 2016 roku kard. Sarah z naciskiem podkreślił, że i dziś miarodajne są dla nas słowa z konstytucji o liturgii Soboru Watykańskiego II *Sacrosanctum Concilium*, która stwierdza, że „Liturgia (...) jest szczytem, do którego zmierza działalność Kościoła, i zarazem jest źród-

to odnosi się do tezy Marcina Lutra, który głosił, że doktryna o usprawiedliwieniu przez wiarę w jego interpretacji jest tym, od czego zależy trwanie lub upadek Kościoła – *articulus stantis vel cadentis Ecclesiae*, jak czytamy w *Wyznaniu Augsburskim* par. IV głosi: „Kościół nasze naucza także, iż ludzie nie mogą być usprawiedliwieni przed Bogiem własnymi siłami, zasługami lub uczynkami, lecz bywają usprawiedliwiani darmo dla Chrystusa przez wiarę, gdy wierzą, że są przyjęci do łaski i że grzechy są im odpuszczone dla Chrystusa, który swą śmiercią dał zadośćuczynienie za nasze grzechy. Tę wiarę Bóg poczytuje za sprawiedliwość przed swoim obliczem (Rzym. 3,21 nn.; 4,5)”, por. *Księgi Wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, Bielsko-Biała 2003, 144; na oficjalnej stronie Kościoła luterańskiego w Polsce czytamy: „Czwarty artykuł *Wyznania augsburskiego O usprawiedliwieniu* uznawany jest w teologii luterańskiej za *articulus stantis et cadentis ecclesiae* – artykuł, od którego zależy, czy Kościół stoi czy się chwieje. Od wierności temu artykułowi zależy istnienie Kościoła”, *Zbawieni jedynie przez wiarę*, https://www.luteranie.pl/w_co_wierzymy/zbawienie_jedynie_z_laski_przez_wiare.html (dostęp: 11.01.2019); J.Th. Mueller, *Dogmatyka chrześcijańska. Podręcznik dla duszpasterzy, nauczycieli i laików*, Warszawa 2008, 593 nn.

¹⁵ Por. R. Sarah, *La Sacra Liturgia – Il nostro incontro con Dio onnipotente*.

dłem, z którego wypływa cała jego moc. Albowiem apostołskie prace zmierzają do tego, aby wszyscy, którzy przez wiarę i chrzest stali się dziećmi Boga, razem się gromadzili, pośród Kościoła chwalili Boga, uczestniczyli w ofierze i spożywali Wieczerzę Pańską” (nr 10). Zatem „liturgia katolicka to uprzywilejowane miejsce zbawczego działania Boga w dzisiejszym świecie (...). Liturgia to miejsce ustanowione przez Boga, gdzie składamy ofiarę należną Jemu, jedyną prawdziwą ofiarę (...)”. Jest ona rzeczą świętą; „nie jest zwykłym ludzkim zgromadzeniem. Chcę tu podkreślić pewien fakt wielkiej wagi: w centrum Liturgii katolickiej znajduje się nie człowiek, lecz Bóg. Przychodzimy po to, by oddawać Mu cześć. W Liturgii nie chodzi o Was czy o mnie. To nie jest miejsce, gdzie celebруем swoją tożsamość, własne dokonania, sławimy czy krzewimy swoją kulturę czy wartości lokalnych obyczajów religijnych. Na pierwszym miejscu i nade wszystko Liturgia odnosi się i należy do Boga, i celebрует to, co Bóg dla nas uczynił”¹⁶.

Kardynał Sarah podkreślił w swoim wystąpieniu, że „Najważniejsze, byśmy zrozumieli tę specyfikę kultu katolickiego, ponieważ w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat widzieliśmy wiele celebrazji liturgicznych, podczas których nadmiernie dominowali ludzie i ludzkie dokonania, niemal wykluczając Boga”. W tym miejscu przypomniał słowa kard. Ratzingera, który napisał, że „Jeśli Liturgia ukazuje się nam jako laboratorium, w którym pracujemy, wtedy zapomina się o tym, co istotne: o Bogu. W Liturgii bowiem najważniejsi jesteśmy nie my, lecz Bóg. Zapominanie o Bogu jest największym niebezpieczeństwem naszych czasów”¹⁷.

2.2. O właściwe zrozumienie konstytucji o liturgii

Mówiąc o wartości liturgii w życiu chrześcijanina, kardynał przypomniał, że wciąż na nowo trzeba wracać do soborowego dokumentu *Sacrosanctum Concilium*, który doczekał się bardzo różnych interpretacji, często sprzecznych z intencją Ojców Soborowych.

W swojej konferencji z czerwca 2016 roku w Londynie kard. Sarah przypomniał fragment encykliki św. Jana Pawła II *Ecclesia de Eucharistia* nr 10, w której papież z jednej strony mówił o dobrych owocach posoborowej reformy liturgicznej, takich jak bardziej świadome i czynne uczestnictwo wiernych

¹⁶ Tenże, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (1). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r., Nasz Dziennik 13-15.08.2016, 17 (16-17), tłum. Agnieszka Kuryś; tenże, *Towards an Authentic Implementation of Sacrosanctum Concilium*, <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=11311> (dostęp: 10.11.2017).*

¹⁷ J. Ratzinger, *Teologia liturgii*, 653; R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (1)*, 17.

w Najświętszej Ofierze, z drugiej jednak strony pisał o prawie całkowitym zaniku w wielu krajach adoracji eucharystycznej, ograniczeniu rozumienia Mszy św. do braterskiego spotkania czy nawet uznaniu za zbędną posługę kapłana opartej na sukcesji apostołskiej¹⁸.

Również papież Franciszek 18 lutego 2014 roku, podczas sympozjum z okazji 50. rocznicy ogłoszenia konstytucji o Liturgii świętej *Sacrosanctum Concilium* Soboru Watykańskiego II, zwrócił uwagę, że świętowanie tej rocznicy powinno skłonić „nas do ponownego zaangażowania celem przyjęcia i w coraz pełniejszy sposób realizowania tego nauczania”¹⁹. Ojciec Święty stwierdził, że „konieczne jest odnowienie woli do pójścia naprzód drogą wskazaną przez Ojców soborowych, ponieważ pozostaje jeszcze wiele do zrobienia w celu poprawnego i pełnego oraz całkowitego przyjęcia Konstytucji o Liturgii świętej przez ochrzczonych i przez wspólnoty kościelne. Mam na myśli w szczególności zaangażowanie w solidną i organiczną inicjację oraz formację liturgiczną, tak wiernych świeckich, jak duchowieństwa i osób konsekrowanych”²⁰.

W wykładzie przesłanym uczestnikom 18 już sympozjum liturgicznego w Herzogenrath zorganizowanego przez ks. Guido Rodheudta (29 marca – 1 kwietnia 2017 r.) gwinejski purpurat podkreślił, że w pierwszym rzędzie powinniśmy sobie uświadomić, że celem Soboru Watykańskiego II nie było zrywanie z przeszłością

¹⁸ Por. R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 10-11.09.2016, M7 (M6-M7), tłum. Agnieszka Kuryś; „Zwróćmy się ku Panu!”. *Przeczytaj wystąpienie kard. Saraha*, <http://www.pch24.pl/zwrocmy-sie-ku-panu---przeczytaj-wystapienie-kard--saraha,44750,i.html>, tłum. ks. Krzysztof Irek (dostęp: 09.11.2017); Jan Paweł II, *Ecclesia de Eucharistia* nr 10: „Istnieją bowiem miejsca, w których zauważa się prawie całkowity zanik praktyki adoracji eucharystycznej. Do tego dochodzą też tu i ówdzie, w różnych środowiskach kościelnych, nadużycia powodujące zaciemnianie prawidłowej wiary i nauczania katolickiego odnośnie do tego przedziwnego Sakramentu. Czasami spotyka się bardzo ograniczone rozumienie tajemnicy Eucharystii. Ogolocona z jej wymiaru ofiarniczego, jest przeżywana w sposób nie wykraczający poza sens i znaczenie zwykłego braterskiego spotkania. Poza tym niekiedy bywa zapoznana potrzeba posługi kapłańskiej, opierającej się na sukcesji apostołskiej, a sakramentalność Eucharystii zostaje zredukowana jedynie do skuteczności jej głoszenia. Stąd też, tu i ówdzie, pojawiają się inicjatywy ekumeniczne, które, choć nie pozbawione dobrych intencji, stosują praktyki eucharystyczne niezgodne z dyscypliną, w jakiej Kościół wyraża swoją wiarę. Jak więc w obliczu takich faktów nie wyrazić głębokiego bólu? Eucharystia jest zbyt wielkim darem, ażeby można było tolerować dwuznaczności i umniejszenia”.

¹⁹ Franciszek, *Przesłanie Ojca Świętego Franciszka do uczestników sympozjum „Sacrosanctum Concilium. Wdzięczność i zaangażowanie dla wielkiego ruchu wspólnoty kościelnej”*, *Anamnesis* 2(2014)5.

²⁰ Tamże, 5-6.

Kościola²¹. Konstytucja o liturgii, podobnie jak cała reforma soborowa, nie stawia siebie w opozycji do tego, co Kościół czynił przed Soborem. Kościół sprzed Soboru i Kościół po Soborze to nie dwa różne i oddzielone od siebie byty. Sobór nie zamierzał wprowadzać zerwania, ale rozwój i ubogacenie, podobnie jak się to działo w całej historii Kościoła, kiedy wiara głoszona i wiara celebrowana w liturgii były zawsze w jedności, a nigdy w przeciwieństwie do przeszłości. Myślenie prowadzące do zmiany doktryny lub wymyślania nowej liturgii oznacza zdradę Soboru Watykańskiego II i oddalanie wiernych od Chrystusa, podkreślił Sarah²².

Trzeba również pamiętać, że właściwy udział w liturgii domaga się wiary w to, że jest w niej obecny „Cały Chrystus”, Bóg i człowiek, dlatego konieczne jest okazywanie Jemu czci w czasie celebracji. Kult liturgiczny nie pozwala nam oddzielić Jezusa, naszego brata, od Chrystusa naszego Pana i Boga. Jeśli zdajemy sobie sprawę z tego, że w Świętej Liturgii mamy przywilej spotkać Jezusa zmartwychwstałego, tak jak Go spotkał św. Tomasz osiem dni po zmartwychwstaniu, nasze celebracje liturgiczne nie mogą być pozbawione rytów i gestów będących wyrazem miłości, czci i adoracji Jezusa Chrystusa, naszego Pana i Boga. Liturgia składa się z wielu małych rytów i gestów, a każdy z nich może wyrazić naszą postawę wobec Boga. Jednym z takich gestów, na które kardynał zwraca uwagę, jest praktyka, która rozwinęła się w ciągu historii Kościoła, tzn. akt przyjmowania Komunii św. do ust i na kolanach²³. Wielkość i godność człowieka z jednej strony i jego miłość do swojego Stwórcy z drugiej polega na ukłęknięciu przed Bogiem. Sam Jezus modlił się na kolanach w obecności Ojca: „Ojcze, jeśli chcesz...” (Łk 22,42, Mk 14,35-36). Św. Paweł w Flp 2,10 pisze, że przed Chrystusem „zegniesz się każde kolano istot niebieskich, ziemskich i podziemnych”. Również liturgia niebiańska domaga się, by przed Barankiem zabitym upaść na twarz (24 starców Ap 5,6-8). Tym bardziej należy klękać przy przyjmowaniu Komunii św.

Jako przykład pobożności eucharystycznej kard. Sarah proponuje świętych naszych czasów, Jana Pawła II, Matkę Teresę z Kalkuty i dzieci z Fatimy, z których dwoje – Franciszek i Hiacynta, 13 maja tego roku kanonizował papież Franciszek. Papież Jan Paweł II mimo choroby i cierpienia zawsze klękał przed Najświętszym Sakramentem, nawet gdy potrzebował przy tym pomocy.

²¹ Por. R. Sarah, *Il Card. Sarah: „Vi chiedo di applicare con grande cura Summorum Pontificum”*, <http://www.veritatemincaritate.com/2017/04/il-card-sarah-vi-chiedo-di-applicare-con-grande-cura-summorum-pontificum/> (dostęp: 09.11.2017); *Ratunek dla liturgii*, <http://www.idziemy.pl/komentarze/ratunek-dla-liturgii> (8.04.2017; dostęp: 10.11.2017).

²² Por. tenże, *Il Card. Sarah: „Vi chiedo di applicare con grande cura Summorum Pontificum”*.

²³ Por. tenże, *La Sacra Liturgia – Il nostro incontro con Dio onnipotente*.

Kto nie pamięta procesji Bożego Ciała z Bazyliki laterańskiej do Matki Bożej Większej, podczas której papież trwał na kolanach przed Najświętszym Sakramentem? Aż do ostatnich swoich dni chciał nam dać przykład wielkiej czci dla Jezusa Eucharystycznego. Matki Teresy z Kalkuty nikt nie określiłby mianem tradycjonalistki czy fundamentalistki. Jednak u niej całkowite oddanie się Bogu i ubogim łączyły się z absolutną czcią do boskiego Ciała Chrystusa. Adorowała Go w ciszy, na kolanach. Codziennie dotykała Chrystusa w ubogich, ale nigdy nie dotykała Najświętszego Sakramentu i zawsze przyjmowała Go do ust. Objawienia w Fatimie to kolejny przykład i wezwanie do przyjmowania Komunii św. na kolanach i do ust, twierdzi Prefekt Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. W roku 1916 roku, przed ukazaniem się Matki Bożej dzieciom – Łucji, Franciszkwie i Hiacyncie – ukazał się Anioł, który ukląkł i skłonił się aż do ziemi. Dzieci go naśladowały. Podczas trzeciego objawienia Anioł udzielił dzieciom, które modliły się na kolanach, Komunii św. Kardynał jest świadom, że aktualne prawo kościelne regulujące przyjmowanie Komunii św. sięgające do 1969 roku zezwala na przyjmowanie Komunii św. na stojąco i na rękę. Jednak papież Benedykt przypomniał swoim przykładem, że praktyka przyjmowania Komunii św. na kolanach i na rękę jest normą dla katolików rytu łacińskiego. Każdy katolik ma prawo przyjmować Komunię św. w taki właśnie sposób. Papież Franciszek nie ma zamiaru tego zmieniać. W związku z przyjmowaniem Komunii św. na klęczkach przypomina list Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów z 2002 roku, który jednoznacznie „uważa odmówienie Komunii św. wiernemu z powodu jego postawy klęczącej za wielkie pogwałcenie jednego z podstawowych jego praw”²⁴.

Kolejną rzeczą, o której trzeba wciąż na nowo przypominać i właściwie ją rozumieć, to określenie udziału w liturgii jako *participatio actuosa*, o czym mówi *Sacrosanctum Concilium* nr 21²⁵. Nie należy tego rozumieć jako „aktywizmu”

²⁴ Por. List Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w sprawie postawy przy Komunii św., Rzym, 1 lipca 2002 r., <http://vademecumliturgiczne.pl/2017/10/26/listy-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-w-sprawie-postawy-przy-komunii-sw/> (dostęp: 11.01.2019), gdzie czytamy: „Kongregacja istotnie jest zaniepokojona liczbą podobnych skarg, które otrzymała z różnych miejsc w ciągu ostatnich miesięcy, i uważa odmówienie Komunii św. wiernemu z powodu jego postawy klęczącej za wielkie pogwałcenie jednego z podstawowych jego praw, mianowicie, aby był umacniany przez swych pasterzy sakramentami (por. *Kodeks prawa kanonicznego*, 213)”; R. Sarah, *La Sacra Liturgia – Il nostro incontro con Dio onnipotente*.

²⁵ Por. A. Durak, *Participatio actuosa jako cel reformy liturgicznej*, *Seminare* 21(2005)223-232, gdzie autor ukazał konieczność świadomego udziału wiernych w liturgii w nauczaniu Piusa X, Piusa XI, Piusa XII i Jana XXIII; T. Bać, *Świadome, owocne i czynne uczestnictwo w liturgii według Konstytucji o liturgii świętej*, „*Sacro-*

(*participatio activa*), przeciwnie, według ojców soborowych uczestnictwo w liturgii ma być przede wszystkim wewnętrzne, osiągane dzięki temu, że „przez obrzędy i modlitwy misterium Eucharystii jest dobrze rozumiane” (KL 48). Celebracja eucharystyczna musi być w swej istocie przeżywana wewnętrznie, duchowo: „Jeśli rozumiemy pierwszeństwo uwewnętrznienia naszego udziału w liturgii, unikniemy hałaśliwego i niebezpiecznego aktywizmu liturgicznego, na który zbyt często natykaliśmy się w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat. Na Mszę św. nie chodzimy jak na widowisko, chodzimy tam, by włączyć się w działanie Chrystusa poprzez uwewnętrznienie obrzędów, modlitw, znaków i symboli należących do zewnętrznych obrzędów”, podkreśla kard. Sarah²⁶.

Ostatnią kwestią związaną z pełnym wprowadzeniem w życie Konstytucji o liturgii jest sprawowanie liturgii *ad orientem*, na wschód. Kardynał Sarah podczas konferencji w Londynie zaapelował o jak najszybszy powrót do ukierunkowania księży i wiernych razem w tę samą stronę – na wschód albo przynajmniej w kierunku absydy – ku Panu, który przychodzi, we wszystkich częściach obrzędu, w których zwracamy się do Pana, tzn. od ofiarowania darów. Na taki kierunek sprawowania Mszy św. pozwalają obecne przepisy liturgiczne. Pomaga on w odkryciu, że w centrum Liturgii nie jest kapłan albo wspólnota, ale Chrystus²⁷. Kardynał powołał się przy tym na lament Boga przekazany przez proroka Jeremiasza: „Do Mnie zaś obracają się plecami, a nie twarzą” (Jr 2,27).

sanctum Concilium” Soboru Watykańskiego II, Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej 18-20 (2011-2013)105-118.

²⁶ R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (4). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 3-4.09.2016, M7 (M6-M7), tłum. Agnieszka Kuryś; R. Sarah, N. Diat, *Bóg albo nic. Rozmowa o wierze*, Warszawa 2016, 401, powołuje się na książkę *Duch liturgii* Josepha Ratzingera, gdzie na s. 153-154 czytamy, że „Niestety, owo pojęcie czynnego udziału szybko zaczęło być rozumiane niewłaściwie, w jego czysto zewnętrznym sensie, i sprowadzane do konieczności jakiegoś powszechnego działania, jak gdyby w czasie sprawowania liturgii możliwe wielu możliwe często musiało w sposób widoczny dla wszystkich wykazywać aktywność”. W liturgii nie chodzi bowiem w pierwszym rzędzie o aktywność człowieka, ale o Boską *actio*, która wyraża się w Modlitwie eucharystycznej.

²⁷ R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5)*, M6 (M6-M7); R. Sarah, *Moc milczenia*, 187-190. Na s. 189 czytamy: „Jako prefekt Kongregacji do spraw Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów po raz kolejny usilnie przypominam, że celebrowanie *versus orientem* jest dopuszczone przez rubryki Mszału, gdyż należy do tradycji apostołskiej. Nie potrzeba specjalnego zezwolenia, żeby w ten sposób celebrować, gdy lud i prezbiter są zwrócenii do Pana. Jeśli nie ma fizycznej możliwości celebrowania *ad orientem*, koniecznie trzeba umieścić krzyż na ołtarzu, wyraźnie na widoku jako punkt odniesienia dla wszystkich. Chrystus na Krzyżu jest chrześcijańskim Wschodem”.

Zwróćmy się na nowo do Pana! Chrześcijanin od dnia swojego chrztu zna tylko jeden kierunek: Wschód. Jak nam przypomina święty Ambroży: „Wszedłszy zatem, aby spotkać nieprzyjaciela, któremu postanowiłeś sprzeciwić się w twarz, zwracasz się ku Wschodowi [ad Orientem], ponieważ ten, kto wyrzeka się szatana, zwraca się ku Chrystusowi i patrzy w Jego oblicze”²⁸.

Zwrócenie się ku Panu – *versus Dominum* – wnosi również do liturgii to, co kardynał nazywa „ikonostasem ciszy”. Tak jak liturgia wschodnia jest celebrowana za ikonostasem – przegrodą, ścianą z ikon – tak w liturgii łacińskiej funkcję tę pełni cisza. Milczenie jest formą mistagogii, umożliwiała nam wejście w tajemnicę bez jej naruszenia. W liturgii język tajemnic milczy. Cisza nie zakrywa, ona objawia się w głębi. Jak zauważył kardynał Godfried Danneels, „głównym błędem zachodniej liturgii, tak jak jest ona celebrowana w praktyce, jest to, że jest zbyt przegadana”²⁹. Kard. Robert Sarah podkreśla, że nie ma prawdziwej ciszy w liturgii, jeśli nie jesteśmy z całego serca odwróceny do Pana. Musimy nawrócić się, zwrócić się do Pana, aby na Niego patrzeć, kontemplować Jego oblicze i upaść do Jego stóp, by Go adorować. Kapłan skierowany twarzą w stronę Boga jest mniej skłonny do stania się profesorem, który daje wykład podczas całej Mszy, sprowadzając ołtarz do roli podium, koncentrując się już nie na krzyżu, lecz na mikrofonie! Jeśli nie jest to fizycznie możliwe, aby odprawiać *ad orientem*, to absolutnie konieczne jest, aby umieścić na ołtarzu wyraźnie widoczny krzyż jako punkt odniesienia dla wszystkich. Chrystus na krzyżu jest chrześcijańskim Wschodem³⁰.

Kardynał zachęcił swoich Braci w biskupstwie, by prowadzili księży i wiernych do Pana w taki właśnie sposób, zwłaszcza podczas wielkich celebracji w diecezjach i w katedrach. Apelowal również do wychowywania seminarzystów w takim duchu: mianowicie, że nie jesteśmy powołani do kapłaństwa po to, byśmy to my sami byli w centrum kultu, lecz po to, by prowadzić wiernych do Chrystusa, jak wierni towarzysze, zjednoczeni we wspólnym oddawaniu czci³¹.

²⁸ R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5)*, M6.

²⁹ Por. tenże, *Kard. Sarah: będzie reforma reformy, ludzie muszą mieć dostęp do Boga*, http://pl.radiovaticana.va/news/2016/10/06/kard_sarah_b%C4%99dzie_reforma_reformy,_ludzie_musz%C4%85_mie%C4%87_dost%C4%99/1263416 (dostęp: 10.11.2017).

³⁰ Por. tenże, *Wywiad z ks. Robertem kardynałem Sarah o sile ciszy*, <http://sanctus.pl/index.php?grupa=66&podgrupa=607&doc=552> (dostęp: 09.11.2017); J.A. Superon, *Krzyż – ołtarz – orientacja zanoszonych modlitw*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 65(2012)3,243-260.

³¹ Por. tenże, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5)*, M6; A. Torielli, *Żadnych zmian w kwestii odprawiania Mszy*, <https://pl.aletia.org/2016/07/19/tornielli-zadnych-zmian-w-kwestii-odprawiania-mszy/> (dostęp: 10.11.2017), gdzie czytamy, że dzień po konferencji kard. Saraha, 5 lipca 2016 roku,

Oprócz wyżej wymienionych akcentów, które należałoby postawić w celebracji eucharystycznej dla pełnego wprowadzenia w życie postanowień *Sacrosanctum concilium*, kard. Sarah podkreśla również wartość chorału gregoriańskiego i języka łacińskiego. „Powinniśmy śpiewać liturgię, czyli śpiewać teksty liturgiczne, szanować tradycje liturgiczne Kościoła i czerpać z bogatego skarbcza muzyki sakralnej, który jest naszym skarbcem, a zwłaszcza muzykę właściwą rytowi rzymskiemu, czyli chorał gregoriański. Musimy również znaleźć odpowiednią równowagę między językami narodowymi a używaniem łaciny w liturgii. Sobór nigdy nie twierdził, jakoby ryt rzymski wolno sprawować wyłącznie w językach narodowych. Zamierzał jednak poszerzyć jego zastosowanie, zwłaszcza w odniesieniu do czytań (...). Łacina jest szczególnie przydatna podczas zgromadzeń międzynarodowych, gdy wielu nie rozumie języka narodowego”³².

3. Konieczność „pojednania liturgicznego”

O tym, jak ważna jest dla Benedykta XVI liturgia, świadczył sposób jej sprawowania przez niego oraz publikacja w 2007 roku dwóch dokumentów dotyczących Mszy św.: adhortacji posynodalnej *Sacramentum Caritatis* i motu proprio *Summorum Pontificum*, podkreśla Prefekt Kongregacji ds. Kultu Bożego³³. Kard. Sarah umieszcza je w kontekście wcześniejszego ruchu liturgicznego, który dzięki motu proprio otrzymał nowy impuls.

W motu proprio *Summorum Pontificum* papież – emeryt dokonał rozróżnienia pomiędzy dwiema formami jednego rytu rzymskiego: z jednej strony mamy formę zwyczajną, która dotyczy tekstów liturgicznych mszału rzymskiego przejranych zgodnie ze wskazówkami Soboru Watykańskiego II, a z drugiej formę nadzwyczajną, która odpowiada liturgii, która istniała przed reformą liturgiczną. W ten sposób w rycie rzymskim albo łacińskim obowiązują dwa mszały: bł. Pawła VI (trzecia edycja z roku 2002) i św. Piusa V (ostatnia edycja promulgowana przez św. Jana XXIII w 1962 roku). Oba mszały są dwoma wy-

abp Vincent Nichols z Westminster napisał list do swoich kapłanów, w którym prosił ich o niezmienną sposobu sprawowania Mszy św. Natomiast 11 lipca 2016 roku ojciec Federico Lombardi podczas konferencji prasowej potwierdził, że przepisy liturgiczne się nie zmieniły i Mszę św. należy w dalszym ciągu sprawować *versus populum* (OWMR nr 299). Stwierdził również, że lepiej unikać określenia „reforma reformy” w odniesieniu do liturgii, jako że niekiedy jest ono dwuznaczne.

³² R. Sarah, *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium* (5), M7; tenże, *Moc milczenia*, 183: „Śpiew gregoriański nie jest sprzeczny z milczeniem. Zrodził się z milczenia i do niego prowadzi. Powiedziałbym wręcz, że jest jakby utkany z milczenia”.

³³ Por. tenże, *Il Card. Sarah: „Vi chiedo di applicare con grande cura Summorum Pontificum”*.

razami tego samego *lex orandi*: „Te dwa wyrazy zasady modlitwy (*Lex orandi*) Kościoła nie mogą w żaden sposób prowadzić do podziału w zasadach wiary (*Lex credendi*). Są to bowiem dwie formy tego samego Rytu Rzymskiego” (SP nr 1)³⁴.

Summorum Pontificum pozwala, by starożytna forma rytu rzymskiego była dostępna bez żadnych obostrzeń dla tych, którzy pragną korzystać z jej bogactwa. Obecnie nadzwyczajna forma rytu rzymskiego nie powinna być już więcej nazywana „rytem przedsoborowym”. Jest ona od tej pory formą liturgii rzymskiej, która powinna być wyjaśniana, ożywiana i prowadzona przez nauczanie Soboru Watykańskiego II³⁵. Należy zachęcać do sprawowania liturgii według starego Mszału rzymskiego jako znaku trwałej tożsamości Kościoła, ponieważ to, co było liturgią Kościoła do roku 1969, rzeczą najbardziej świętą dla nas wszystkich, nie mogło się stać od roku 1969 rzeczą nie do zaakceptowania. Jest absolutnie niezbędne uznanie, że to, co miało fundamentalne znaczenie w roku 1969, jest aktualne również w roku 2017 i po nim: to ta sama sakralność, ta sama liturgia³⁶.

Dyskusje i spory na temat reformy liturgicznej nie zakończyły się jednak wraz z *Summorum Pontificum*. Kard. Robert Sarah obecną sytuację określił wręcz mianem „wojny o liturgię”, dlatego właśnie gwinejski kardynał apeluje o pojednanie liturgiczne, o którym nauczał Benedykt XVI. Chodzi o pojednanie dwóch form tego samego rytu, o wzajemne ich ubogacenie³⁷. Wspaniałym znakiem takiego pojednania byłoby dołączenie w następnej edycji zreformowanego mszału rzymskiego modlitw u stóp ołtarza obecnych w formie nadzwyczajnej, być może w formie uproszczonej i dostosowanej, a także modlitw na ofiarowanie, które zawierają piękną epiklezę z Kanonu rzymskiego. Byłby to oczywisty znak, że dwie formy liturgiczne nawzajem się ubogacają i wyjaśniają, w kontynuacji i bez opozycji wobec siebie³⁸.

To, w czym najbardziej forma nadzwyczajna może ubogacić formę zwyczajną, to podkreślenie prymatu Boga. Sobór uczy nas, że liturgia jest głównie i przede wszystkim kultem Bożego majestatu, stawia nas ona w obliczu misterium boskiej transcendencji. Tymczasem obecnie liturgia w formie zwyczajnej może

³⁴ Por. tamże.

³⁵ Por. tenże, *Nadal trwa wojna o liturgię*, <https://ekai.pl/nadal-trwa-wojna-o-liturgie/> (dostęp: 10.11.2017).

³⁶ Por. tenże, *Cardinal Robert Sarah. Pour une réconciliation liturgique*, http://www.lanef.net/t_article/pour-une-reconciliation-liturgique-cardinal-robert-sarah-26370.asp (dostęp: 10.11.2017). Można by powiedzieć, że Benedykt XVI uczynił z formy nadzwyczajnej liturgię posoborową.

³⁷ Por. *Kard. Sarah 10 lat po Summorum Pontificum: nadal wojna o liturgię*, http://pl.radiovaticana.va/news/2017/08/29/kard_sarah_10_lat_po_summorum_pontificum_nadal_wojna_o_lit/1333460 (dostęp: 10.11.2017); R. Sarah, *Nadal trwa wojna o liturgię*, <https://ekai.pl/nadal-trwa-wojna-o-liturgie/> (dostęp: 10.11.2017).

³⁸ Por. R. Sarah, *Cardinal Robert Sarah. Pour une réconciliation liturgique*.

nas odwrócić od Boga z powodu centralnej roli księdza, „który jest nieustannie przed swoim mikrofonem i bez przerwy jego spojrzenie i uwaga są zwrócone do ludzi. Jest jak zamglony ekran pomiędzy Bogiem i człowiekiem. Dlatego kiedy sprawujemy Mszę świętą, postawmy zawsze na ołtarzu duży krzyż, dobrze widoczny, jak punkt odniesienia dla nas wszystkich, dla księdza i dla wiernych. W ten sposób będziemy mieli przed sobą nasz Wschód, ponieważ Krzyż jest Wschodem chrześcijan – mówił Benedykt XVI. Krzyż może stać się dla nas „duchowym wschodem”.

Natomiast ci, którzy używają starego mszału, powinni zachowywać podstawowe zasady soborowej konstytucji o liturgii. Konieczne jest, by celebracje te zawierały właściwie rozumianą *participatio actiosa* wiernych (SC 30). Głoszone słowo Boże musi być rozumiane przez wiernych (SC 36), którzy powinni również móc odpowiadać celebransowi i nie zadowalać się zachowaniem godnym obcego i niemego widza (SC 48). W końcu Sobór apelował o szlachetną prostotę ceremonii, bez niepotrzebnych powtórzeń (SC 50).

Kardynał idzie jednak jeszcze dalej i proponuje, aby z pomocą Ducha Świętego zbadać na modlitwie i przez studium, w jaki sposób powrócić do jednego wspólnego zreformowanego rytu, który będzie zawierał to, co najlepsze z rytu przed- i posoborowego³⁹.

Zakończenie

Kardynał Sarah, czując się kontynuatorem dzieła Benedykta XVI, zachęca przede wszystkim do zachowania prymatu Boga w liturgii, a przez to w naszym życiu, zgodnie z zasadą *lex orandi lex credendi*. Właściwie sprawowana liturgia, w której najważniejszy jest Bóg, jest również najlepszym sposobem na reformę Kościoła, która powinna polegać na ciągłym nawracaniu się jego członków poprzez powrót do źródła, które bije z Eucharystii.

Słowa kluczowe: liturgia, kard. Robert Sarah, Joseph Ratzinger, Benedykt XVI, Sacrosanctum Concilium, Summorum Pontificum.

³⁹ Por. Wywiad z ks. Robertem kardynałem Sarah o sile ciszy; R. Sarah, *Cardinal Robert Sarah. Pour une réconciliation liturgique*.

Summary

CARDINAL ROBERT SARAH'S INTERPRETATION
OF THE LITURGICAL REFORM 130

The article takes up the analysis the ever relevant question of liturgy and of the liturgical reform implemented after the Second Vatican Council. The point of departure for the author's considerations is Martin Luther's stance. Luther came to believe that the doctrine of the justification by faith could most easily reach the masses by means of liturgy in accordance with the principle, *lex orandi – lex credendi*. Consequently, he rejected the Catholic understanding of the sacraments and produced his own liturgical texts to be later termed "German Mass". Already prior to his papacy, Benedict XVI would often refer to Martin Luther's and other Reformation leaders' views, contesting them and explaining the significance and relevance of the renounced rites and truths of faith. Joseph Ratzinger/Benedict XVI perceived Protestant beliefs as an apt counterpoint to the Catholic theology of the Holy Mass. It is to this end that he devoted the bulk of his writings. Following the Second Vatican Council, Ratzinger would frequently deplore the distortions in administering the sacraments, particularly the Eucharist and encouraged towards a proper interpretation of the intentions of the Council Fathers. It is Cardinal Robert Sarah, the Prefect of the Congregation for Divine Worship and the Discipline of the Sacraments since 2014 that has taken up on Benedict XVI's concern with maintaining the beauty and truth of the liturgy. Like the Pope emeritus, the Cardinal from Guinea holds the view that we are still in need of appropriate understanding and implementation of the assumptions of the liturgical reform as outlined in *Sacrosanctum Concilium*, the Constitution on the Sacred Liturgy. He believes that the Mass of St. Paul VI and the Tridentine Mass should merge into one form combining the finest elements of both rites.

Key words: liturgy, Cardinal Robert Sarah, Joseph Ratzinger, Benedict XVI, *Sacrosanctum Concilium*, *Summorum Pontificum*.

Bibliografia

- Bač T., *Świadome, owocne i czynne uczestnictwo w liturgii według Konstytucji o liturgii świętej „Sacrosanctum Concilium” Soboru Watykańskiego II*, Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej 18-20(2011-2013)105-118.
- Benedykt XVI, *Kryzys, który osłabił Kościół*, <http://www.pch24.pl/kryzys--ktory-oslabil-kosciol--prezentujemy-niepublikowany-w-polsce-tekst-benedykta-xvi,51048,i.html#ixzz4xvGoJ8Dy> (dostęp: 09.11.2017).
- Bujak J., *„Aby wszyscy byli jedno” (J 17,21). Wprowadzenie do zagadnień eklezjalnych*, Szczecin 2012.

- Cichy S., *Ruch liturgiczny jako „przejście Ducha Świętego w Kościele”*, *Seminare* 21(2005)173-188.
- Durak A., *Participatio actuosa jako cel reformy liturgicznej*, *Seminare* 21(2005)223-232.
- Franciszek, *Przesłanie Ojca Świętego Franciszka do uczestników sympozjum „Sacrosanctum Concilium. Wdzięczność i zaangażowanie dla wielkiego ruchu wspólnoty kościelnej”*, *Anamnesis* 2(2014)5-6.
- Głowa S., Bieda I. (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1988.
- Jan Paweł II, *Ecclesia de Eucharistia*, Rzym, 17 kwietnia 2003.
- Księgi Wyznaniowe Kościoła luterńskiego*, Bielsko-Biała 2003.
- List Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w sprawie postawy przy Komunii św., Rzym, 1 lipca 2002, <http://vademecumliturgiczne.pl/2017/10/26/listy-kongregacji-ds-kultu-bozego-i-dyscypliny-sakramentow-w-sprawie-postawy-przy-komunii-sw/> (dostęp: 11.01.2019).
- Mieczkowski J., *Opactwo Solesmes – pierwszy ośrodek ruchu liturgicznego*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 60(2007)1,29-39.
- Mueller J.Th., *Dogmatyka chrześcijańska. Podręcznik dla duszpasterzy, nauczycieli i laików*, Warszawa 2008.
- Ratzinger J., *Sakrament i misterium. Teologia liturgii*, Kraków 2011.
- Ratzinger J., *Teologia liturgii. Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, t. XI, Lublin 2012.
- Sarah R., „*Zwróćmy się ku Panu!*”, <http://www.pch24.pl/zwrocmy-sie-ku-panu--przeczytaj-wystapienie-kard--saraha,44750,i.html>, tłum. ks. Krzysztof Irek (dostęp: 09.11.2017).
- Sarah R., *Cardinal Robert Sarah. Pour une réconciliation liturgique*, http://www.lanef.net/t_article/pour-une-reconciliation-liturgique-cardinal-robert-sarah-26370.asp (dostęp: 10.11.2017).
- Sarah R., *Il Card. Sarah: „Vi chiedo di applicare con grande cura Summorum Pontificum”*, <http://www.veritatemincaritate.com/2017/04/il-card-sarah-vi-chiedo-di-applicare-con-grande-cura-summorum-pontificum/> (dostęp: 09.11.2017).
- Sarah R., *La Sacra Liturgia – Il nostro incontro con Dio onnipotente: Una prospettiva cristologica ed ecclesiologicala*, <http://chiesaepostconcilio.blogspot.com/2017/08/testo-ufficiale-della-allocazione-di.html> (dostęp: 09.11.2017).
- Sarah R., *Moc milczenia. Przeciw dyktaturze hałasu*, Warszawa 2017.
- Sarah R., *Bóg albo nic. Rozmowa o wierze*, Warszawa 2016.
- Sarah R., *Nadal trwa wojna o liturgię*, <https://ekai.pl/nadal-trwa-wojna-o-liturgie/> (dostęp: 10.11.2017).

- Sarah R., *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (1). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 13-15.08.2016, 16-17, tłum. Agnieszka Kuryś.
- Sarah R., *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 10-11.09.2016, M7 (M6-M7), tłum. Agnieszka Kuryś.
- Sarah R., *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (4). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 3-4.09.2016, M7 (M6-M7), tłum. Agnieszka Kuryś.
- Sarah R., *O prawdziwą realizację postanowień Sacrosanctum Concilium (5). Przemówienie Jem. ks. kard. Roberta Saraha, prefekta Kongregacji Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, podczas konferencji „Sacra Liturgia 2016”, Londyn, 5 lipca 2016 r.*, Nasz Dziennik 10-11.09.2016, M6 (M6-M7), tłum. Agnieszka Kuryś.
- Sarah R., *Ratunek dla liturgii*, <http://www.idziemy.pl/komentarze/ratunek-dla-liturgii> (8.04.2017; dostęp: 10.11.2017).
- Sarah R., *Towards an Authentic Implementation of Sacrosanctum Concilium*, <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=11311> (dostęp: 10.11.2017).
- Sarah R., *Wywiad z ks. Robertem kardynałem Sarah o sile ciszy*, <http://sanctus.pl/index.php?grupa=66&podgrupa=607&doc=552> (dostęp: 09.11.2017).
- Sarah R., *Kard. Sarah: będzie reforma reformy, ludzie muszą mieć dostęp do Boga*, http://pl.radiovaticana.va/news/2016/10/06/kard_sarah_b%C4%99dzie_reforma_reformy,_ludzie_musz%C4%85_mie%C4%87_dost%C4%99/1263416 (dostęp: 10.11.2017).
- Sarah R., *Nadal trwa wojna o liturgię*, <https://ekai.pl/nadal-trwa-wojna-o-liturgie/> (dostęp: 10.11.2017).
- Sobór Trydencki, Sesja 13 (niedziela 11 października 1551), *Dekret o Najświętszym Sakramencie Eucharystii*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. IV (1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 445-459.
- Sobór Trydencki, Sesja 22 (czwartek 17 września 1562), *Nauka i kanony o Najświętszej ofierze Mszy świętej*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. IV

(1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 637-651.

Sobór Trydencki, Sesja 23 (czwartek 15 lipca 1563), *Prawdziwa i katolicka nauka o sakramencie święceń dla potępienia błędów naszych czasów*, w: *Dokumenty Soborów Powszechnych*, t. IV (1511-1870), układ i opracowanie A. Baron, H. Pietras, Kraków 2005, 679-687.

Superson J.A., *Krzyż – ołtarz – orientacja zanoszonych modlitw*, *Ruch Biblijny i Liturgiczny* 65(2012)3,243-260.

Tornielli A., *Żadnych zmian w kwestii odprawiania Mszy*, <https://pl.aleteia.org/2016/07/19/tornielli-zadnych-zmian-w-kwestii-odprawiania-mszy/> (dostęp: 10.11.2017).

Waleńdzik P., *Idee ruchu liturgicznego w życiu i pismach Josepha Ratzingera*, *Warszawskie Studia Teologiczne* 25(2012)2,81-94.

Zbawieni jedynie przez wiarę, https://www.luteranie.pl/w_co_wierzymy/zbawienie_jedynie_z_laski_przez_wiare.html (dostęp: 11.01.2019).